

TROELS DAHLERUP

3. december 1925 – 15. marts 2006

På Historisk Institut ved Aarhus Universitet fejrede man den 2. dec. 2005 Troels Dahlerups 80-års fødselsdag ved en række forelæsninger af fagfæller. Dahlerup indledte sessionen med at oplyse, at han – imod sin sædvane – ville sidde roligt og nyde foredragene som den hyldest til ham, som de var. Han tav da også i hovedsagen stille, men var i øvrigt atter i fuldt vigør efter sygdom i det forløbne år.

Men godt tre måneder senere, den 15. marts 2006, døde Troels Dahlerup pludselig.

Troels Dahlerup voksede op på Frederiksberg, blev student i 1944, cand.mag. i 1952 i historie og kristendomskundskab, og efter et par år som timelærer i gymnasieskolen – en gammel elev fra mellemskoleafdelingen erindrer ham som meget vidende, men måske lidt forvirret – blev han i 1956 ansat som arkivar ved Rigsarkivet. Han blev i sin studietid bemærket af sine professorer, især havde Astrid Friis betydning for ham, og allerede i 1952 vedtog man i Kildeskriftselskabet at lade ham udgive *Det kongelige Rettertings domme fra Christian III's Tid*, under tilsyn af Astrid Friis og Stig Iuul. Og i 1956 udgav han og Aksel E. Christensen det første bind af *Aasum Herreds Tingbøger 1640ff.* Årene på Rigsarkivet og arkivstudierne bekom givetvis Troels Dahlerup vel, han blev gift med arkivar Merete Dahlerup (f. Valt), og i 1959 kom første bind af Rettertingsdommene, mens det andet måtte vente til 1969.

Udgivelsen af de to bind rettertingsdomme 1537-44 udgør en meget stor og kvalificeret arbejdsindsats, som desværre er blevet for lidt udnyttet af forskningen, til trods for at udgiveren har forsynet benytteren med omhyggelige person- og stedregistre og et juridisk sagregister og – hvor det er nødvendigt – endog med små forklarende stamtavler til de optrædende personer. Særlig prisværdigt er det, at Dahlerup har affattet indledende registre til alle dommene, fordi det i høj grad letter læserens overblik. Selv har han meget naturligt kunnet benytte noget af det store kildemateriale i sin senere forskning.

Jævnside med kildeudgivelserne fulgte Troels Dahlerups forskning to spor, senmiddelalderlig kirkehistorie og senmiddelalderlig adels-historie. Han skrev afhandlinger om kirkens organisation i Viborg Stift og Hardsyssels Provsti og kortlagde i en lang række artikler i Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder 1957-77 den danske kirke, fra fabrica til ærkedegne. Som selvstændig publikation kom i 1963 *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*, hvori de kirkelige top-embeder i Lunde og Roskilde stifter blev behandlet.

I 1964 fik han et adjunktur ved det Teologiske Fakultet. Udbyttet blev først og fremmest disputatsen, *Det danske Sysselprovsti i Middelalderen*, 1968. Her sammenfattede og udbyggede han sine iagttagelser. Han fremhævede den centrale forskel mellem de yderst selvstændige provster, som lokalt – i Jylland f.eks. i et syssel – forestod den kirkelige retspleje siden det 12. århundrede, og de biskoppelige officialer, aflønnede embedsmænd, som fik stigende betydning efter 1300. Der var markante forskelle stifterne imellem, de selvstændige provster hørte i senmiddelalderen hjemme i Roskilde, Ribe og Slesvig stifter, mens ærkebispnen allerede o. 1200 havde centraliseret administrationen. Datidens terminologi var absolut ikke entydig, men Dahlerup valgte ordet sysselprovst, et moderne ord, for at få et godt udtryk for de selvstændige provster (i det sydlige udland benævntes de ærkedegne) i modsætning til andre eller senere embedsmænd med titlen provst. Han påpegede lighederne med det verdslige samfund. Sysselprovsterne havde deres beneficium, len om man vil, og kunne ikke afsættes. De var medlemmer af domkapitlerne. Men generalofficialen i Roskilde besad sit embede i måske blot tre år, hvorpå han avancerede til domkannik.

Dahlerups forskning i det kirkelige retsapparat udgør en fornem indsats for at få rede på noget, som man kun havde vidst lidt om før. Hans store orientering i især tysk forskning gav perspektivering og støtte. Det danske kildemateriale til, hvad provster og officialer lavede, ud over at kontrollere sognekirkerne, er sparsomt. Men gejstlige skulle naturligvis dømmes ved en gejstlig domstol, og sager som ægteskab, åger, tiendespørgsmål etc. tilkom jo også de kirkelige domstole. Specielt påpeger Dahlerup, at eksekution af gældsbetaling i det 15. århundrede blev vigtig, fordi kirken i bandet besad et hurtigt virkende retsmiddel, som de verdslige domstole manglede.

Afhandlingen blev i 1968 forsvaret for den teologiske doktorgrad, der – som Dahlerup bemærkede – jo går frem for den filosofiske.

Det andet felt, som udmærkede hans forskning i de yngre år, var studierne over den senmiddelalderlige adel. Begyndelsen gjordes med et par artikler i Dansk Adels Aarbog, *Om de saakaldte Kongstedlund-Bruner*

(1955) og *Slægten Rodsteens oprindelse* (1963). Begge slægter var af udpræget lavadel, på grænsen til selvejerstanden. Ved rekonstruktionen af de to slægters genealogi viste heraldikken sig som en usikker kilde, fordi våbenmærkerne, som adelsgenealogen og heraldikeren Thiset havde lagt hovedvægten på, varierede fra generation til generation. Med inddragelse af samtlige kilder, herunder et par rettertingsdomme, lykkedes det for Dahlerup at konstruere stamtavlerne. – I en artikel i *Heraldisk Tidsskrift* i 1965, *Variationer og Mutationer*, udbyggede han sine iagttagelser principielt og påpegede, at variationerne i ældre tid også gjaldt for højadelen, hvor f.eks. en hel østdansk slægtsgruppe omkring Hviderne brugte forskellige variationer af et våben med et fem gange delt skjold.

I *Våbengrupper og Undervassalitet* (*Heraldisk Tidsskrift*, 1968), tog Dahlerup udgangspunkt i de ældste adelsbreve fra 1420-59, alle udstedt af kongen på foranledning af en højadelsmand eller en biskop, gerne således at modtageren modtog sin velynders våbenmærke mere eller mindre kopieret. Han påviste derpå, at der ikke var tale om illegitime sønner, men om mænd i tjeneste hos deres sponsor som fogder eller svende, og argumenterede for, at adling formentlig var langt hyppigere, end de få bevarede breve viser. Et indicium herfor er de mange variationer over samme våbenmærke inden for samme egn. – Samme år kom artiklen om *Kabelslægtens Våben og Vasaller*.

De to artikler er banebrydende. Ved historikermødet samme år i Finland tydeliggjorde Dahlerup i foredraget *Lavadelens krise i dansk Senmiddelalder* de videre perspektiver, året efter i *Historisk Tidsskrift* udvidet med flere eksempler: Lavadelen i det 15. århundrede var nok så meget administratorer som jordejere. Dahlerup nævner det ikke direkte, men Erik Arups landsbyvæbnertese havde hermed fået sit grundskud. Da de store godsejere sluttelig rationaliserede administration og forlener, forringedes lavadelens levemuligheder.

I sine Kirke- og adelsstudier byggede Dahlerup på dybtgående kildeanalyser. Men det er vigtigt at fremhæve, at også på andre felter havde han en mening om grundlæggende samfundsforhold og udtrykte den, så det blev bemærket. Lige så meget han beundrede Hal Koch – ved Kochs død i 1963 skrev han i *Information* en meget smuk nekrolog – fandt han ved sin anmeldelse i 1968 af *Politikens Danmarks historie*, at Kochs Kongemagt og Kirke 1060-1241 »i grundsynspunktet var nærmest forældet.» Koch beskriver opbygningen af kirke og kongemagt og skabelsen af et aristokrati som en usurpation over for folket, landskabslovenes frie bønder, en opfattelse der utvivlsomt i sidste instans bunder i det 19.

århundredes bondefrigørelse med omvendt fortegn. Og han tog overhovedet ikke hensyn til Poul Nørlunds modsatte opfattelse af samfundets karakter. Dahlerup fortsatte: Siden Hal Koch skrev, har så C.A. Christensens analyse af den senmiddelalderlige krise vist, at nyere tids danske agrarsamfund med fæstebonden på den mellemstore bondegård er en senmiddelalderlig nydannelse. Valdemarstidens bønder var storbønder med talrige elendigt stillede gårdsæder.

I sin opposition i 1970 imod min disputats, Danske Adelsgodser, mente Dahlerup, at der måtte stilles spørgsmålstegn ved hele den klassiske opfattelse af selvejerbønderne i Valdemarstiden og følgelig ved den siden Allen antagne store overgang fra selveje til fæste i den følgende periode. Dahlerups opfattelse fik stor betydning, Helge Paludan tilsluttede sig den i sin behandling af perioden 1241-1340 i *Gyldendals Danmarks Historie* og i afhandlingen *Vor danske Montesquieu (Historie, 1980)*.

I 1968 blev Troels Dahlerup udnævnt til professor i Nyere Tid (1450-1789) ved Aarhus Universitet. Her fik han hurtigt nok at se til. Han opponerede imod og anmeldte hele seks disputatser i 1970'erne, og hans velbesøgte specialeseminarer førte til mange afhandlinger om f.eks. sognekirker i det 16.-17. århundrede, adelsgoods i det 16. århundrede og gejstlig administration på Reformationstiden. To af specialerne belønnedes med universitetets guldmedalje. I det festskrift, han fik til sin tresårsdag, var der hele otte bidrag af gamle elever. Tidligere elever har fortalt om hans specialeundervisning. Carsten Porskrog Rasmussen skriver i sin nekrolog. »Som en af dem, der har været med, har jeg tit spekuleret på, hvori hans talent bestod. Han talte mere end han lyttede, og han var ikke særlig fokuseret på problemformuleringer, skriveprocesser og teorier« ... men »han udstrålede stort set hvert eneste sekund, at ethvert emne, han beskæftigede sig med, var dybt spændende«. Ved disputatshandlingerne trådte lignende træk frem. Han kunne finde på at sige til doktoranden: Husk det er min dag! Eller som da en doktorand forsigtigt spurgte, om han måtte stille et spørgsmål: Nej, det er mig der stiller spørgsmål her. Og ved festlige lejligheder ventede man i reglen, til han havde talt, vittigt og elegant.

Samtidig med specialeseminarerne fik Troels Dahlerup dog tid til at afrunde sine adelsstudier. Til Det nordiske Historikermøde i København 1971 fremlagdes en rapport om *Den nordiske adel i Senmiddelalderen* med undertitlen *Struktur, funktioner og internordiske Relationer*. Undertitlen, med undtagelse af det sidste punkt, var i høj grad Dahlerups værk.

Dahlerup fremhævede den danske adelsstands lidet skarpe grænse

nedadtil. Til den gamle diskussion om adelens tilbagegang i det 15. århundrede mente han, at adelens tal nok gik tilbage, men påpegede, at sagen hverken kan afgøres ved at tælle hovedgårde eller slægter. På et andet punkt er sikkerheden en helt anden: bispernes rekruttering. Det var lavadelsmænd eller borgere, der blev bisper ved kongens velvilje. Først i de sidste år før Reformationen kom magnatadelen til. I løbet af det 15. århundrede låstes kronens (inkl. selvejernes) og de privilegeredes godsområder af over for hinanden, og i 1536 var det slut med glidende social overgang mellem fri og ufri.

Han betonedede adelens tjenestepligt, den var både militær og civil, juridisk-administrativ, uden at der kan drages et skarpt skel mellem de to former. Adelens militære udbud skæppede ikke meget i forhold til de kongelige lensmænd, bisperne og klostrene, men disses folk udgjordes langt op i århundredet af deres adelige lensmænd, fogder og svende.

Adelen udgjorde én stand med ens rettigheder og pligter; uægtelig var der dog stor forskel på folk, selv om den interne standsmobilitet var ret stor. Men endnu ved midten af det 15. århundrede samlede magnaten sin egns øvrige adel om sig helt ned til den laveste adel, et system mindende om engelsk *bastard feudalism*, en nærmest vertikal opdeling af klassen, og ved de jyske adelsfejder var det risikabelt for lavadelsfolk at holde sig neutrale. Med standens stigende aflukning blev der med tiden en mere udtalt modsætning mellem højere og lavere lag, en mere horisontal inddeling.

De internordiske relationer behandlede Troels Dahlerup ikke!

Af senere artikler inden for kirkehistorien kan anføres *Om Tienden* (Fortid og Nutid, 1981), *Kirke og Kredit* (Historisk Tidsskrift, 1990) og *De danske kirkeværger i Middelalderen* (Ribe Stiftsbog, 1992). Som et særligt område skal imidlertid udpeges, hvad man, i mangel af bedre, kunne kalde kultur- eller socialhistorie. Jeg skal fremdrage nogle artikler, først *Bidrag til Tryglebrevsinstitutionens Historie i det 17. Århundrede* (Bol og By 4, 1963). Ved tingsvidne kunne mennesker ramt af ildebrand, skibbrud, kvægsyge, ulykker og sygdom opnå et tryglebrev, som gav dem ret til at søge gode mennesker om hjælp. På de bevarede tryglebreve er der påtegninger fra de sogne og købstæder, som indehaveren har besøgt. Men ellers er kildematerialet først og fremmest tingbogsudgivelserne, deriblandt Dahlerups egen. Til sidst trækker han linien tilbage til Skånske Løvs brandstud og op til brandbreve i 1850'erne.

I en artikel i Historie 1979, *Den sociale forsorg og Reformationen i Danmark*, bestred Dahlerup den udbredte opfattelse, at Reformationen betød en svækkelse af den sociale forsorg, en opfattelse, som har karak-

ter af truismen, for ikke at sige dogmer, men som ikke er nærmere konfronteret med kilderne. Det er rigtigt, at almisse spillede en kolossal rolle i middelalderen, men at give almisse var jo først og fremmest til fordel for giverens sjæl. Og almisse til kirkebyggeri eller korstog hjalp ikke de fattige og syge. De forskellige typer af klostre udførte »socialt« arbejde, men meget af det foregik ved, at overklassens medlemmer på deres gamle dage indgav sig som pensionærer imod betaling. Ved Reformationen ændredes den ideologiske begrundelse for at give almisse. Næstekærlighed bliver et kategorisk imperativ. Det afgørende blev almissemodtagerens forhold. Dahlerup påviser, at regeringen helt klart tog forsorgsproblemet alvorligt, men må beklage, at detailundersøgelser af succesen af dens politik ikke foreligger.

I 1983 udgav Dahlerup i *Fortid og Nutid* afhandlingen *Fæstet i Breve og Domme*. Startpunktet var Benito Scocozzas betragtninger sammesteds to år tidligere: Blev der indført livsfæste i Danmark i 1523? Scocozzas konklusion var, at Frederik I's forordning blot indeholdt en indskærpelse af, at indgåede aftaler skulle overholdes, mens disse aftalers indhold ikke nærmere fastsloges. Dahlerup medgiver, at forordningen ikke kom til at spille nogen rolle, ja faktisk citeres den aldrig i domspraksis. Men herefter går han i gang med at analysere det omfattende materiale, som viser, hvordan fæstesystemet i virkeligheden fungerede. Som udgangspunkt bruger han recesserne 1547, 1551, 1558, der alle fastslår, at udvisning af en fæstebonde forudsætter en konkret årsag, »hans rette forsømmelse«. Den empiriske undersøgelse (en skose til bl.a. Scocozza) må derfor gælde den foregående tid. De mange livsbreve kan ikke vise noget, fordi de fleste af dem gælder selvejere eller folk i særlig kongelig tjeneste. Mere oplysende er de kongelige lensbreve, hvori det hedder, at lensmanden »ej må udfæste bønderne af deres gårde al den stund de udgiver deres landgilde«.

Men »Gesetze sind keine Vorgänge«. Virkeligheden må først og fremmest findes i retspraksis, i rettertingsdommene 1537-44, og andre domssamlinger. Rettertingsdommene drejer sig ofte om bønderes indbyrdes strid om retten til at fæste en bestemt gård. Og de viser vanskelighederne for jordejerne ved at slippe af med en uønsket fæster, som i alle tilfælde skulle have sit stedsmål igen. Regulære udsmidninger kunne være meget besværlige. Danmark var, som Fusing har sagt det (om det 17. århundrede), et retssamfund, sådan at forstå, at man ikke ville tåle vilkårlighed. Der fandtes love og sædvaner, som regulerede samfundslivet. – Men naturligvis, indrømmer Dahlerup, vi kan ikke vide, hvor mange bønder der ikke turde gå rettens vej.

Konkluderende hedder det, at recesserne svarede til retspraksis siden

1537 og formentlig før.

I et par mindre artikler (1986 og 1995) interesserede Dahlerup sig for almuens læsefærdighed i det 17. århundrede. Selv om de mange bevarede bondeskifter kun sjældent registrerer bøger, tryktes der mange gudelige småskrifter, almanakker og kærlighedshistorier.

I 1984 fik Dahlerup chancen for at deltage i affattelsen af *Politikens Verdenshistorie*, bd. 10, idet det havde vist sig, at Erik Kjersgård ikke kunne nå at skrive hele det pågældende bind. Bindet blev kraftigt præget af redaktøren Erling Bjøls effektive og dygtige hånd. Men få år senere fik Troels Dahlerup lejligheden til at skrive historie, som han ville, i *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie* bind 6 om det 15. århundrede.

Alene titlen på hans bind, *De fire Stænder*, angiver, hvad han fandt væsentlig ved en skildring af det 15. århundredes Danmark, og hvad han fandt mindre interessant. Tidsmæssigt dækker hans bind jo på det nærmeste Kalmarunionens historie, men vi får lidet at vide om kongens forhold til de andre nordiske lande og intet om forholdene i disse lande. Den manglende interesse for den nordiske union havde Dahlerup allerede demonstreret i adelsrapporten til Det nordiske Historikermøde i 1971. Men heller ikke hanseaterne og den kongelige købstadspolitik hører vi ret meget om.

Så meget desto mere plads spenderes der på det danske samfund. Dahlerup har flere gange udtalt, at Erslevs skildring af det 15. århundrede er uovertruffen, og jeg tror også, at han forsøgte at måle sig på den. I afsnittet om *De fire Stænder* tager han udgangspunkt i C.A. Christensens store landbrugskrise. En vigtig detalje i den videre skildring er de adelige lejebreve på kirkegods i det 15. århundrede, som viser fæsteforholdets sammensatte karakter. Jordrenten, landgilden, tilfaldt ejeren, men de øvrige indtægter gik til lejeren, som havde godset i sit værn, forsvar. På Sjælland blev værnet i 1490'erne til vornedskab.

Ved skildringen af adelen og kirken er Dahlerup virkelig på hjemmebane. Det fascinerer, at skildringen er så stærkt konkretiseret på personer. Af særlig værdi har her det velbevarede arkiv for storgodsejeren Mouritz Nielsen (Gyldenstjerne) til Ågård i Han herred været. Vi får at vide, hvor mange indbyggere der var på Ågård, hvor stor besætningen var, hvem der var til julegilde på gården i 1496. I kapitlet om kirken hører vi selvfølgelig bl.a. om helgenkulten og får at vide, at Mouritz på sine rejser i 1494 besøgte såvel Ry kirke, der var indviet til Sankt Søren, som Vor Frue i Karup og Vestervig, hvor han for en skilling blev velsignet med Hellig Tøgers ben. I det sidste kapitel om byerne får vi besked om heste- og oxeeksport, om bøndernes handel uden om købstæderne, om Guds Legems Lav i Ålborg, som Mouritz selvfølgelig var medlem af.

Det andet hovedafsnit om samfundet hedder simpelthen Samfundet. I det første meget givende og kompetente kapitel, »Lov og Ret«, gives der en forklaring på, hvordan samfundet klarede sig med de gamle landskabslove, idet man støttede sig på retspraksis fra Thords Artikler til »Rigens Ret«, og f.eks. på, hvad godsejerne vedtog på tinge om landbo-ret. De kirkelige domstole var enerådende ved forseelser på det seksuelle område, og i gældssager spillede de givetvis en stor rolle, fordi kirken i bandet havde et effektivt eksekutionsmiddel. Videre beskæftiger afsnittet sig med fejder – Mouritz Nielsen havde en gentagen fejde med Børglumbispen, som kostede en mand på hver side livet – og med den kongelige udmøntning, og hvordan udenrigshandelen og internationale betalinger foregik. Dahlerup kan pege på, at trods kirkens syn på rentetagning opererede man i anden halvdel af århundredet de facto med en rentefod på 6,25 %, nemlig en skilling af hver mark. Det var et forskningsresultat, han allerede var nået frem til i sit bidrag til Festskrift til Astrid Friis i 1963.

I kapitlet om Køb og Salg illustrerer Dahlerup brugen af mønt ved Mouritz Nielsens rejseregnskab. Vi hører om, hvem han giver drikkepenge, hvem almisser, hvor han overnatter, hvad der fortæres, og hvad han spenderer på taffelmusik.

I de mere politiske afsnit af bogen taler overskrifterne om Unionen, men indholdet beskæftiger sig som sagt lidet med den. Dahlerup er behørigt imponeret af dronning Margrethe, og vi bliver naturligvis underrettet om Erik af Pommerns sønderjyske konfrontation med holstenerne og sammenbruddet for hans magt i Sverige og Danmark. Men det har moret ham at trække nogle mere oversete emner frem. Vi får meget at vide om nordtyske fyrstendømmer, og der berettes vidt og bredt om kongens store rejse sydpå til kejser Sigismund.

Ved behandlingen af Christoffers, Christian I's og Hans' tid er hovedpunktet forholdet mellem konge og aristokrati. En snæver magtelite sad i mange år med halvdelen af rigets hovedlen og havde adskillige store og små len i pant. Kong Christians finanser var overmåde dårlige, især efter han var blevet valgt til hertug i Slesvig-Holsten, men måtte betale sine medarvinger ud. I 1466 gik han til angreb på aristokratiet med skatter på lensmændene og indsættelse af adskillige nye lensmænd, således at magten blev fordelt på en bredere kreds i samarbejde med kongen. På stænderforsamlinger i 1468 på landstingene søgte og fik han opbakning.

Et andet hovedpunkt er skildringen af kongens store udenlandsrejse 1474, til Rom, til dronningens søster i Mantua og til kejseren i Augsburg.

Troels Dahlerup havde givetvis megen fornøjelse af at skrive sin Danmarkshistorie. Allerede i hans barndom var det ham en fornøjelse at tegne geografiske kort. Nu fik han lejlighed til at til at tegne forlæg for de mange kort i bogen. Man må nok sige, at behandlingen af den politiske historie er noget vilkårlig, men meget læseværdig. Til gengæld er skildringen af stænder og samfund fremragende, og den bygger på stor lærdom.

Troels Dahlerups virke var omfattende. Basis lå helt klart i arbejdet med kilderne, som det ses af de her refererede afhandlinger og artikler. Men dertil besad han en meget bred orientering inden for og uden for sit forskningsområde, og han skrev en stor mængde anmeldelser. Særskilt skal jeg pege på anmeldelserne i *Information*, der oftest var både grundige og perspektivrige. Han var et værdsat medlem af adskillige faglige foreninger, herunder Landbohistorisk Selskab, Kildeskriftselskabet og Selskabet for Fædrelandets Historie, og i 1983 blev han medlem af Videnskabernes Selskab. Efter sin pensionering fra Aarhus Universitet beholdt han sit kontor og deltog stadig med iver i snakken ved instituttets frokostbord. Han bedømte og opponerede imod Per Ingemans disputats og opretholdt sit kursus i gotisk skriftlæsning.

Erik Ulsig